

outlook of student youth, strategies of enhancing competency of discourse interaction and technologies of improving its instrumental component have been developed.

Key words: discursive communication, political discourse, socializing discourse.

© Жадан І. В.

В. Д. Гриджук

ПСИХОГЕНЕЗА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Висвітлено результати дослідження психогенезу громадянської позиції учнівської молоді в контексті суб'єктно-вчинкового підходу. Визначено інваріанти потенційної ресурсності громадянської позиції учнівської молоді та обґрунтовано процесуальні властивості і соціально-психологічні характеристики формування останньої, виходячи з особистісної природи психіки людини та вікових особливостей громадянського розвитку. Запропоновано застосовувати щодо процесуальних властивостей громадянської позиції особистості в ранньому юнацькому віці категорію “розвиток” як таку, що утримує й водночас органічно поєднує в собі три самостійні процеси – становлення, формування, перетворення. Завдяки психологічній концептуалізації структурних зв'язків між окремими інваріантами виділено складові досліджуваного явища на рівні внутрішньоособистісного розвитку, а саме: соціокультурну, ідейно-політичну та етико-правову. У цілому психогенезу громадянської позиції учнівської молоді представлено як цілісний процес, що поєднує в собі внутрішньоособистісний та зовнішньоособистісний плани актуалізації та репрезентації громадянських спроможностей зростаючої особистості, де інтенційовані громадянські цінності, почуття, уявлення та внутрішні регулятори громадянської активності унаслідок відповідної діяльностно-перетворювальної системи особистісних ставлень до громади у вигляді участі та співучасті в її повсякденні.

Ключові слова: особистість, розвиток, інваріант, громадянська позиція учнівської молоді, суб'єктно-вчинковий підхід.

Проблема. Громадянська позиція особистості є досить складним соціально-психологічним феноменом, а її генеза – складним соціально-психологічним процесом, що потребує ґрунтовного вивчення. Означене явище поєднує в собі ознаки життєвої, соціальної та політичної позицій особистості. Будучи індикатором громадянської самосвідомості та відповідальності, громадянська позиція формовтілюється в

різновидах соціально-комунікативної, громадсько корисної, суспільно-політичної активності (О. В. Киричук), тим самим засвідчуючи суб'єктну готовність носія певних громадянських якостей бути співучасником життя громади та керуватися у своїй поведінці вищими почуттями, громадянськими ідеалами, принципами та цінностями.

Формування громадянської позиції особистості відбувається вже у шкільному та юнацькому віці в результаті “когнітивно-практичної роботи особи в певному довкіллі” (О. Є. Фурман). Сучасна молодь стає активною силою у вирішенні завдань демократизації соціуму, побудови громадянського суспільства, тож питання громадянської позиції учнівської молоді, що лише готується стати політичним актором та суб'єктом соціальної новатики, набуває особливої актуальності.

Протягом останніх двох десятиліть увага вітчизняних науковців була зосереджена на складових та механізмах процесу політичної соціалізації молоді (І. В. Жадан), громадянській активності особистості в процесі її формування як суб'єкта політичного життя (Л. О. Кияшко, І. В. Голіна), що знайшло відображення в Концепції політичної освіти учнівської молоді (І. В. Жадан та ін.) та Концепції громадянської освіти в Україні (І. В. Жадан, Л. В. Мисик та ін.). Разом з тим активно вивчалися питання розвитку саморегуляції, громадянської самосвідомості зростаючої особистості, її громадянських цінностей та якостей (М. Й. Боришевський) – у напрацюваннях, покладених в основу концептуальних засад громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (М. Й. Боришевський, О. В. Сухомлинська та ін.).

Останнім часом у полі зору науковців перебувають психологія відповідальності зростаючої особистості (І. Д. Бех, С. В. Баранова, М. В. Савчин, І. О. Кочарян та ін.) і громадянської відповідальності (О. Є. Фурман), психологія становлення громадянськості у підростаючого покоління (Л. А. Снігур, А. М. Князев), соціально-психологічні ресурси громадянськості (С. І. Позняк), особливості формування громадянської спрямованості молоді (М. Й. Боришевський, Л. А. Снігур, Л. І. Пилипенко), перспективи розвитку громадянських ставлень та громадянської культури молоді в умовах модернізації освіти (С. І. Позняк). Зрозуміло, що цікавими і корисними наразі стають і праці сучасних західних політичних психологів – авторів своєрідних концепцій громадянства та громадянськості, зокрема П. Коновера та Д. Сьорінга, Д. Хігера, Т. МакЛокліна, Н. Х. Наєма.

Проблематика громадянської позиції є предметом вивчення українських науковців, що працюють безпосередньо у сфері педагогіки. Так, дослідженню цього феномена присвячено праці

Н. П. Нікітіної, А. Г. Сіфгової, О. Б. Кафарської (формування громадянської позиції в навчально-виховному процесі), М. М. Шимановського (вплив суспільних дисциплін на формування громадянської позиції), Н. І. Корпач (формування громадянської позиції в молодіжних організаціях), М. І. Бабкіної (формування громадянської позиції в процесі позакласної роботи). Досить цікавими видаються роботи російського психолога І. Л. Гуляєвої, де висвітлюються особливості формування громадянської позиції підростаючого покоління та її формовияви. Утім, помітно бракує психологічних досліджень змістових та процесуальних характеристик, психогенези громадянської позиції особистості в ранньому юнацькому віці як важливого вікового соціально-психологічного новоутворення, що впливає на формування стилю життя, життєвої стратегії, життєвих домагань та завдань майбутніх громадян країни.

Тож *метою цієї наукової розвідки* стало дослідження психогенези громадянської позиції учнівської молоді.

Громадянська позиція довершує, чи то довизначає, громадянську суб'єктність особистості, розкриваючи й унааявлюючи в реальній, діяльній формі її (особистості) громадянську ресурсність. Власне, вона є відповідальним вибором особистості, внутрішньо вмотивованою і готовою поєднати власні інтереси й потреби з інтересами й потребами громади та жити і діяти у відповідний спосіб. У підростаючій особистості такий вибір асоціюється з повноцінним життям дорослої людини (свідомого громадянина) та рівнем активного відтворення і продукування нею інтеріоризованих та особисто вироблених громадянських цінностей у власних діях.

Нагадаємо, що загалом позиція в психології визначається як вибір певного способу мислення і відповідного ставлення до зовнішнього світу. Таким чином акцентується увага на мисленнєвому, інтелектуальному плані цього явища, але підкреслюється, що позиція – це не лише думки, а вияв волі людини, її погляди на світ, її світобачення. Тому цим поняттям позначають “систему *вибіркового* ставлення людини до оточення, яка пов’язана з оцінкою навколишньої дійсності, що визначає індивідуальний характер її діяльності та вчинків” [3].

З вищезазначеного можна зробити два висновки. По-перше, цей вибір формується в глибинах людської свідомості, є віддзеркаленням усіх процесів і новотворів, пов’язаних з розвитком самосвідомості, – зрештою, у зайнятій та унааявленій позиції виразно проглядається особистісна відповідальність, а точніше – готовність брати на себе відповідальність за власні дії і події, що відбуваються і будуть відбуватися

довкола. Отож громадянська позиція, її змістові властивості безпосередньо пов'язані і детерміновані такими соціально-психологічними новоутвореннями, як громадянська свідомість, громадянська самосвідомість та громадянська відповідальність; вона – їхнє вираження і “опредмечення” в дискурсі стосунків “я і інші”, що розглядаються в системі координат вищої форми людської єдності, а саме “одності” (Ю. Липа), спілковості, громади. По-друге, можна стверджувати, що формується громадянська позиція, як і будь-яка інша (внутрішня, моральна, життєва і т. ін.), на рівні мисленневих процесів і виявляє себе в діях певного гатунку. Тому варто говорити про внутрішньоособистісний та відповідно зовнішньоособистісний плани її розвитку та унаявлення. Подібну логіку теоретизування зауважуємо в напрацюваннях І. Л. Гуляєвої. Зокрема, вона виділяє в структурі громадянської позиції три компоненти – пізнавальний, мотиваційно-орієнтаційний і поведінковий [1]. Утім, наразі не знаходимо глибокого аналізу вищезазначеного соціально-психологічного феномена – аналізу, який би передбачав з'ясування процесуальних властивостей досліджуваного явища, а також його змістових, структурно-функціональних характеристик, параметрів формовияву.

На наш погляд, дослідження психогенези громадянської позиції особистості і учнівської молоді зокрема стає можливим, з одного боку, завдяки системному методологічному розумінню особистості, послідовній реалізації системного підходу до вивчення людини та її психіки, сучасним поглядам вітчизняних науковців на особистісну природу психіки особистості (С. Д. Максименко) та її багатовимірність (В. Ф. Моргун), з другого – завдяки науковим уявленням про громадянське суспільство як таке.

Дискусійними видаються процесуальні характеристики громадянської позиції учнівської молоді, для якої цей феномен є важливим віковим соціально-психологічним новоутворенням. Вважаємо, що доцільно щодо процесуальних властивостей громадянської позиції учнівської молоді застосовувати категорію “розвиток”. Виходимо з уявлень В. І. Слободчикова про розвиток як про “кардинальне структурне перетворення того, що розвивається, як про зсув, “метаморфозу”, стрибок, які не зводяться ні до процесуальних, ні до діяльнісних характеристик, адже позначають собою вихід в особливу реальність буття людської суб'єктності, пошук особливих детермінант її становлення, що передбачає розвиток “третього роду”, а саме саморозвиток, тобто розвиток людиною своєї власної самості в координатах термінальних цінностей та граничних смислів” [4, с. 14–15].

Як зауважує В. І. Слободчиков, процес розвитку являє собою конкретно-історичний шлях перетворення вихідних передумов у деяку

сукупність справжніх здібностей, що забезпечують власне людське рефлексивно-практичне ставлення до своєї життєдіяльності і є шляхом становлення внутрішнього світу людини, її самості, суб'єктності з її іманентною здатністю бути “для себе” [там само]. У контексті розвитку громадянськості учнівської молоді йдеться про появу і розвиток громадянської самосвідомості, відповідних почуттів, громадянської спрямованості та відповідальності, а також соціальної активності, що в сукупності своїй на певному етапі перетворюються на діяльну систему ставлень особистості до громадянських інтересів і потреб, загалом до громади та окремих її представників, репрезентовану в громадянській позиції.

Категорія “розвиток” цілком і повністю відповідає процесуальним характеристикам громадянської позиції учнівської молоді, оскільки утримує і водночас поєднує в собі три досить самостійних процеси: *становлення* як дозрівання і зростання, як єдність уже здійсненого і потенційно можливого; *формування* як двоєдиний процес формотворення суб'єктності та морфогенезу в культурі, як єдність соціокультурної мети і суспільно значущого результату розвитку; *перетворення* як саморозвиток і зміну основного життєвого вектора, як подолання сформованого режиму життєдіяльності відповідно до деякої ієрархії цінностей і сенсів життя людини [там само, с. 15–16].

Коли йдеться про свідомий, соціально спрямований, вільний і відповідальний вибір особистості, природно його формовияви пов'язати з учинком як морально творчою дією, в якій людина перевершує себе і долучається до життя спільноти на рівні духовно запотенційованих діяльну перетворювальних потреб. Отже, видається цілком доцільним тлумачити розвиток громадянської позиції за вчинковим принципом, а структурування останньої – за вчинковою архітектонікою. Але разом з тим потрібно з'ясувати, якими є змістові, структурно-функціональні характеристики громадянської позиції учнівської молоді і як вони можуть бути змодельовані в дискурсі вчинкового довизначення громадянської суб'єктності особистості в ранньому юнацькому віці.

Відтак хотіли б навести міркування С. Д. Максименка: особистісність природи психіки людини означає, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою, у ньому відображається вся цілісність особистості, проте дослідити його закономірності і якості дозволяє лише вивчення окремих психічних явищ як його складових завдяки спеціальному й штучному абстрагуванню, від якого починається поступ до осягнення цілого [3, с. 10]. Системне методологічне розуміння особистості, сучасна багатовимір-

на концепція особистості (В. Ф. Моргун) якраз і передбачає застосування до психічних явищ діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Б. Г. Ананьєв, Г. С. Костюк, В. А. Роменець та ін.). Шлях сходження від абстрактної одиниці аналізу до більш конкретної її характеристики стає можливим завдяки врахуванню трьох принципів: а) онтологізації структури явища; б) встановлення зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) у цій структурі; в) детермінації розвитку явища [там само, с. 145].

Звернення до згаданого методу дало нам змогу виділити абстрактні одиниці аналізу психогенези громадянської позиції учнівської молоді. Вихідною з-поміж них стала “особистість, яка щось учиняє”; відповідно до вчинкової архітекτονіки – “особистість, що пізнає власні сутнісні сили” (вчинкова ситуація: що я можу?), “особистість, що самовизначається у світі” (вчинкова мотивація: яким бачу своє місце у світі, безпосередньо в громаді, чим буду керуватись?), “особистість, що створює внутрішній і зовнішній світи” (вчинкова дія та післядія: чи досягла моя дія задуманого?).

Наступним етапом у визначенні структури громадянської позиції учнівської молоді було виділення певних інваріантів потенційної ресурсності досліджуваного явища, психологічна концептуалізація зв'язків між ними та з'ясування складових внутрішньоособистісного плану психогенези громадянської позиції.

Результатом проведеної роботи стали такі результати:

1. *На рівні процесу становлення* громадянської позиції, що асоціюється з розвитком в учнівської молоді громадянської свідомості, виділено певні інваріанти: сутнісні сили зростаючої особистості, соціальність, вищі почуття. Зауважимо, що під сутнісними силами (ідеться про віковий період до 17-18 років) ми розуміємо закладені на генетичному рівні духовні праструктурні властивості психіки, чи то кванти психічного, що, утворюючи в процесі взаємодії особистості зі світом її потенції та інтенції, акумулюються у вищих психічних функціях, визначають спроможність, здатність і готовність зростаючої особистості до перетворювальної активності [5, с. 100]. На сучасному етапі розвитку науки маємо виходити з того, що сутнісні сили людини формують “родові здібності” (Л. Фейєрбах) і “здатності людини, що забезпечують суто людський спосіб її життєдіяльності” (Г. О. Нестеренко). Особливе місце серед них належить “універсальній обдарованості” як особливій психічній властивості, здатності індивіда опанувати буття у власне людський спосіб – “пережити” його, “страждати болями всього людства” і тим самим визначати своє місце у світі, ставити перед собою певні завдання (В. А. Роменець). Сутнісні сили утворюють

індивідуальний та соціетальний психофрактали особистості, породжують інформаційно-енергетичне поле її смислів і зумовлюють появу вікових психічних новоутворень. Їхня актуалізація стає психологічною основою для розвитку соціальності та вищих почуттів людини в ранньому юнацькому віці на кшталт почуття родинності та обов'язку перед близькими, гідності, поцінування краси людських стосунків і проявів величі людського духу. У поєднанні своєму вони репрезентуються у вигляді громадянських цінностей, громадянських почуттів та громадянської ідентичності і позначають собою *соціокультурну складову психогенези громадянської позиції учнівської молоді*. Особистість ніби “вростає” в загальнолюдську та національну культуру, інтеріоризує її надбання, суспільні цінності, перетворюючи їх у свідомості на власні. Це стає спонукою до подальшої складної психічної роботи – відбору/вибору і генерування власних смислів, частину з яких будуть становити суспільно-політичні ідеї. Тож на цьому етапі особистість пізнає, приймає, привласнює та акумулює в собі суспільне, доводячи його до рівня особистісного, тим самим на глибинному рівні вирішуючи для себе проблему “я і суспільство”.

2. *На рівні процесу формування*, що асоціюється з розвитком громадянської самосвідомості та громадянської спрямованості, нами виділено такі інваріанти, як ідейно-політичні смисли та настановлення. Їх репрезентують громадянські уявлення та громадянські переконання. На цьому етапі особистість докладает значних моральних зусиль для осягнення розумом і серцем форм духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямованих на його перетворення, тобто політичних та моральних ідей, поглядів, переконань, ідеалів. Останні врешті-решт трансформуються у внутрішні цінності особистості і постають у вигляді властивих лише їй образів, смислів, що так само перетворюються в ідейно-політичні настановлення, у яких згенеровані і репрезентовані власні вироблені ідеї. Цю *складову психогенези громадянської позиції учнівської молоді* ми визначаємо як *ідейно-політичну* і пов'язуємо з вирішенням особистістю для себе важливих суспільних питань у форматі “я і держава”.

3. *На рівні перетворення*, де соціально-психологічні новоутворення особистості підіймаються до щабля громадянської відповідальності, за інваріанти потенційної ресурсності громадянської позиції учнівської молоді визначено внутрішні регулятори її громадянської активності, або морально-правові регулятори поведінки. Вони утворюють основу *етико-правової* складової психогенези громадянської позиції учнівської молоді. До них відносимо вибудовані особистістю

власні моральні принципи, прийняті й інтеріоризовані правові норми суспільного співжиття, совість, “культуру провини” (В. І. Вернадський). Репрезентують їх у системокомплексі структурних елементів громадянської позиції громадянське волевиявлення і суб’єктна готовність зростаючої особистості до спільного вчинку служіння людям. Завдяки їм учнівська молодь у внутрішньоособистісному форматі приступає до вирішення для себе проблеми власного громадянського самоутвердження – проблеми “я в громаді”. Його (громадянського самоутвердження) прояви стають увиразненими і помітними для оточення в системі ставлень юнака чи юнки до громади, що постають у вигляді участі та співучасті в громадському житті і позначають собою зовнішньоособистісний план психогенези громадянської позиції.

Отож *громадянську позицію учнівської молоді* можна визначити, на наш погляд, як системокомплекс соціальних очікувань, особистісних смислів, настановлень, вищих почуттів та внутрішніх регуляторів поведінки, представлених у громадянських цінностях, увлєненнях і якостях особистості в ранньому юнацькому віці, відображених у її суб’єктивованих ставленнях до повсякдення громади і принагідно унаявлених в особистій соціальній активності такого гатунку, що дає можливість молодій людині бути співпричетною до життя громади та вирішення болючих й актуальних для останньої соціальних, політичних, культурних, економічних та інших питань.

Детермінація розвитку громадянської суб’єктності, вершинний рівень якого представлений громадянською позицією, здійснюється на основі подолання головної, рушійної суперечності між сформованим ідеальним образом громадянського суспільства, представленим у громадянській свідомості індивіда, і реальною соціально-політичною дійсністю.

Висновки. Дослідження психогенези громадянської позиції учнівської молоді стало можливим завдяки послідовній реалізації системного підходу до вивчення людини та її психіки, застосуванню до психічних явищ діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного, а також науковим уявленням про громадянське суспільство як таке. У цілому психогенезу громадянської позиції учнівської молоді розглянуто як цілісний процес розвитку та репрезентування громадянських спроможностей зростаючої особистості, що поєднує в собі внутрішньоособистісний та зовнішньоособистісний плани їхньої актуалізації. Онтологізація структури громадянської позиції учнівської молоді завдяки психологічній концептуалізації структурних зв’язків між окремими інваріантами дала змогу виділити на рівні внутрішньоособистісного розвитку такі складові досліджуваного явища: соціокультуру, ідейно-політичну та етико-правову.

Отже, психогенезі громадянської позиції учнівської молоді властивий системоконплекс внутрішніх когнітивних, емоційно-афективних, мотиваційно-ціннісних та інших структурних компонентів, представлених у її соціокультурній, ідейно-політичній та етико-правовій складових, що мають свої інваріанти. Останні, розвиваючись за принципом взаємозбагачувального доповнення, утворюють її стрижневу будову і забезпечують динаміку перебігу процесів становлення, формування і перетворення громадянської позиції, унаявленіх і репрезентованих відтак громаді у вигляді ставлень зростаючої особистості до її повсякдення.

Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо у вивченні формовиявів громадянської позиції особистості в ранньому юнацькому віці та дослідженні проблеми формування активної громадянської позиції учнівської молоді в контексті сучасних українських реалій.

Література

1. Гуляева И. Л. “Гражданином быть обязан...”: формирование гражданской позиции личности // Русская культура нового столетия: Проблемы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия / гл. ред. Г. В. Судakov ; сост. С. А. Тихомиров. – Вологда : Книжное наследие, 2007. – С. 683–686.
2. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – Кн. 1. – 430 с.
3. Позиція особистості як психологічний об’єкт виховання / [Електронний ресурс] // Педагогічна психологія : навч.-метод. посіб. – Режим доступу : http://subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/39.html.
4. Слободчиков В. І. Теорія і діагностика розвитку в контексті психологічної антропології / В. І. Слободчиков // Психологія і особистість. – 2014. – № 2(6). – С. 5–45.
5. Шульга В. Д. Суб’єктно-вчинковий підхід до розвитку сутнісних сил дитини: методологія педагогіки і психології XXI століття / В. Д. Шульга // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2014. – Vol. 2. – Is. 27. – S. 99–102.

References

1. Gulyaeva, I. L. (2007). “Grazhdaninom byt obyazan...”: formirovanie grazhdanskoj pozitsii lichnosti [A citizen be under an obligation to be: forming of civil position of personality]. In G. V. Sudakov (Eds.), *Russkaya kultura novogo stoletiya: Problemy izucheniya, sokhraneniya i ispolzovaniya istoriko-kulturnogo naslediya* [Russian culture of new century: problems of study, maintenance and

- use of historical and cultural heritage] (pp. 683–686). – Vologda: Knizhnoe nasledie (rus).
2. Maksymenko, S. D. Zlyvkov, V. L., Kuzikova, S. B. (2015). *Osobystist u rozvytku: psykholohichna teoriia i praktyka. Knyha 1* [Personality in development: psychological theory and practice. Book 1]. – Sumy: Publishing House of the Sumy State Pedagogical University of the name A. S. Makarenko (ukr).
 3. Pozytisia osobystosti yak psykholohichniy ob'ekt vykhovannia [Position of Personality as psychological object of education]. *Pedahohichna psykholohiia* [Pedagogical Psychology], http://subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/39.html (ukr).
 4. Slobodchikov, V. I. (2014). Teoriia i diahnozyka rozvytku v konteksti psykholohichnoi antropolohii [A theory and diagnostics of development in the context of psychological anthropology]. *Psykholohiia i osobystist* [Psychology and Personality], 2 (6), 5–45 (ukr).
 5. Shulha, V. D. (2014). Subiektno-vchynkovyi pidkhid do rozvytku sutnisnykh syl dytyny: metodolohiia pedahohiky i psykholohii XXI stolittia [Subject and acting forces of child: methodology of pedagogics and psychology of XXI century]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 2(14), Is. 27, 99–102 (ukr).

Gridzhuk V. D. Psychogenesis of the civil position of the school youth

The results of the investigation of psychogenesis of the civil position of the school youth in the context of subjective-actional approach are shown in the article. The invariants of the potential resources of the civil position have been determined, the process abilities and social-psychological characteristics of the formation of the civil position have been substantiated taking into consideration the personal nature of the human psychics and age peculiarities of the civil development. It is proposed to use the category “development” that holds and unites three independent processes: stating, forming, converting. Due to psychological conceptualization of structural links between some invariants we have distinguished components of the phenomenon investigated on the level of intrapersonal development, such as social-cultural, idea-political and ethical-legal. In the whole the psychogenesis of the civil position of the school youth is considered as a whole process, that unites intrapersonal and outerpersonal plans of actualization and representation of the civil possibilities of the growing personality, where intentional civil values, feelings, ideas and inner regulators of the active-transforming system of personal relations to the society in the form of participation and complicity in everyday life.

Key words: personality, development, invariant, civil position of the school youth, subjective-actional approach.

© Гриджук В. Д.